

تأثیرات متقابل انقلاب اسلامی ایران و ژئوپلیتیک شیعه در خاورمیانه

دکتر محمد نبی سلیم*

حامد حسین زاده**

چکیده

تشیع از قرن شانزدهم میلادی مذهب رسمی ایران بوده است. اعتقادات، رهبری و نهادهای شیعه، نقش مهمی در سیاست خارجی ایران داشته و اسلام شیعی از آغاز با سیاست آمیخته بوده؛ چنانکه می‌توان گفت تاریخ و معتقدات شیعه زیربنای ایدئولوژی انقلاب اسلامی و یکی از مهمترین ریشه‌های آن بوده است. از طرف دیگر پس از پیروزی انقلاب اسلامی بحث صدور انقلاب و تأثیرگذاری انقلاب اسلامی ایران بر جوامع شیعی پررنگ شد. این پژوهش با روش توصیفی تحلیلی درصدد پاسخگویی به این سوال است که اولاً مذهب تشیع چه تأثیری بر پیروزی و استمرار انقلاب اسلامی ایران داشته و ثانیاً انقلاب اسلامی ایران چه تأثیری بر ژئوپلیتیک تشیع داشته است. در پایان اینگونه نتیجه گرفته می‌شود که ارزش‌ها و اصول مکتبی فقه تشیع باعث شده تا مردم شیعه ایران به کمک رهبری قدرتمند شیعه نسبت به وضع موجود واکنش نشان داده و انقلاب اسلامی ایران را پدید آورند. از سویی دیگر انقلاب اسلامی ایران نیز موجب گسترش حوزه نفوذ تشیع در منطقه خاورمیانه شده است.

---

*. استادیار، گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شاهرود، شاهرود، ایران
Mohsen1967@gmail.com

** دانشجوی دکتری علوم سیاسی، گرایش مسائل ایران، گروه تاریخ و علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شاهرود، شاهرود، ایران (نویسنده مسئول)
hosseinzadeh1989@gmail.com

تاریخ پذیرش: 95/12/25

تاریخ دریافت: 95/8/19

واژگان کلیدی

انقلاب اسلامی، ایران، تشیع، مذهب، ایدئولوژی

1. مقدمه

انقلاب اسلامی ایران مهم‌ترین جنبش اسلامی معاصر است که نماد و مظهر اسلام‌گرایی در عصر حاضر به‌شمار می‌آید؛ این انقلاب حرکتی بود که به جهت ویژگی‌های خاص و منحصر به فرد خود، تعجب و شگفتی تمام اندیشمندان غربی و شرقی را برانگیخت و به تعبیری وجدانهای غربی را در دو بعد (دولتی و مردمی) تکان داد و به صورت معمایی برای تحلیلگران سیاسی و اجتماعی جلوه‌گر شد. ویژگی‌های خاص انقلاب اسلامی باعث شد که این حرکت مورد توجه فراوان اندیشمندان غرب و شرق قرار گیرد و همه سعی در تبیین و تحلیل آن داشته باشند. لذا هر کدام به نوعی این حرکت را تحلیل کردند. اما این تحلیل‌ها بسیار مختلف و متنوع و گاه متناقض می‌نماید. آنچه این نظریه پردازان را دچار مشکل کرده و موجبات تناقض را در این نظریه‌ها فراهم آورده این است که بر اساس تعاریف و کلیشه‌های موجود غربی، امام خمینی³ در عین این که یک عالم کاملاً سنتی بود، در اوج دوران مدرن و حاکمیت مدرنیته، انقلابی به راه می‌اندازد که در عمل حرکتی فرامدرن است. اندیشمندان غربی با حرکتی روبرو هستند که از طرفی نام آن را جز انقلاب نمی‌توان گذاشت، و نام انقلاب هم همواره تداعی‌گر نوعی پیشرفت و ترقی است - انقلاب در ادبیات غرب یعنی دگرگونی در راستای پیشرفت و ترقی - از طرف دیگر در متن این حرکت با پدیده‌ای به نام مذهب روبرو می‌شوند که نماد جمود و تحجر و عقب ماندگی و مانع ترقی و پیشرفت است. به عبارت دیگر موج اعتراض‌های مذهبی برای مبارزه و مخالفت با شاه به انگاره‌هایی استناد می‌کند که به سیزده سده پیش باز می‌گردند و در عین حال خواسته‌هایی در زمینه عدالت اجتماعی و غیره را مطرح می‌کند که به نظر می‌رسد در راستای اندیشه یا کنش ترقی خواهانه حرکت می‌کنند. (فوکو، 1379: 55). امام خمینی³ در اوج ناباوری تحلیل‌گران بین‌المللی با عقاید مذهبی که غرب آنها را کهنه و قرون وسطایی می‌دانست جهان را تکان داد.

از طرف دیگر هنگامی که این انقلاب برخاسته از دل مذهب تشیع به پیروزی رسید، پتانسیل انقلابی‌اش فروکش نکرد و به جهت‌دهی جنبش‌های شیعی پرداخت. در این مقاله سعی می‌شود تا تأثیر فرهنگ سیاسی شیعه بر پیروزی انقلاب اسلامی و از طرف دیگر تأثیرات جهانی انقلاب اسلامی بر روی جوامع شیعه مورد بررسی و تحقیق قرار گیرد.

2. بیان مسئله

انقلاب اسلامی در مقایسه با سایر ایدئولوژی‌های انقلابی در غرب که در قرن بیستم ظهور کردند، یک ویژگی و تفاوت عمده داشت و آن این که برخلاف ایدئولوژی‌هایی نظیر نازیسم و کمونیسم نه تنها بخش عظیمی از انرژی و پتانسیل خود را صرف مبارزه با پدیده مذهب نکرد بلکه از تمامی پتانسیل‌های مذهب به عنوان پدیده‌ای که منشا آن در اعتقادات و باور توده‌هاست برای خدمت به انقلاب و ایدئولوژی انقلابی بهره گرفت. (درخشه، 1387: 356). تشیع به منزله ساختاری نمادین که برای مردم معنی ایجاد می‌کرد، زبانی با گویش‌های مختلف و آیینی بود که رفتار و جهان‌بینی آنان را تعیین می‌کرد و برای تمام مشکلات اساسی‌شان پاسخ مناسبی داشت، در روند بسیج سلطه ایدئولوژیک یافت و مهر خود را بر پیشانی انقلاب حک کرد. (اخوان مفرد، 1381: 225 – 224). در واقع فضای کلی موجود در اندیشه‌های انقلاب اسلامی، عقاید و آرمان‌های شیعی بوده و به طور طبیعی، گسترش این اندیشه‌ها همراه با بستر اصلی آن، یعنی تشیع قابل تحقق بوده است. (طاهری، 1388: 195 – 194).

علاوه بر تأثیر غیرقابل انکار و مهم مذهب تشیع در پیروزی انقلاب اسلامی ایران، وقوع این رویداد عظیم تاریخی نیز متقابلاً به نوعی این مذهب را تحت تأثیر قرار داده است. با پیروزی انقلاب اسلامی پتانسیل نهفته در مذهب تشیع شکوفا شد و این مذهب در کشور بزرگی مثل ایران به قدرت سیاسی دست یافت. به گفته فرانسوا توال پیروزی انقلاب خمینی در ایران یکی از پراهمیت‌ترین وقایع و انقلاب‌های نیمه دوم قرن بیستم بوده و در حقیقت مهم‌ترین واقعه در طول تاریخ شیعه می‌باشد. (توال، 1380: 56). دیدگاه فرامرزی انقلاب ایران و درونمایه اعتقادی شیعی آن منجر به توجه شیعیان به این انقلاب شد. این تأثیرگذاری در پیشبرد روند بیداری و آگاهی مسلمانان و افزایش فعالیت‌های مؤثر دینی مشهود است. انقلاب اسلامی از سویی منجر به توجه جهانیان به مذهب تشیع و از سوی دیگر ایجاد خودباوری و رشد سیاسی شیعیان در کشورهای مختلف اسلامی گردید به گونه‌ای که شاهد تلاش‌های آنان در جهت حضور در عرصه‌ی سیاست و کسب قدرت سیاسی شد. این انقلاب از هویت سیاسی شیعه که قبلاً شکل گرفته بود، حمایت کرده و کانونی برای تمرکز پیرامون آن به وجود آورد. به تعبیر دیگر به شیعیان جرات داد هویتشان را بیان کنند و ابزاری در اختیار آنان گذاشت تا حضور خود را برای دیگران محسوس نمایند. (کاظمی دینان، 1388: 89).

3. اهداف تحقیق

- بررسی و تبیین نقش فرهنگ سیاسی شیعه در پیروزی و استمرار انقلاب اسلامی ایران
- بررسی و تحلیل بازتاب انقلاب اسلامی ایران بر جوامع شیعی خاورمیانه

4. سوالات تحقیق

- فرهنگ سیاسی شیعه چه نقشی در روند پیروزی و استمرار انقلاب اسلامی ایران داشته است؟
- انقلاب اسلامی ایران چه تأثیری بر سیاسی شدن شیعیان و یا به طور کلی بر جوامع شیعی خاورمیانه داشته است؟

5. فرضیه تحقیق

فرضیه تحقیق حاضر بر این مبنا استوار است که مهم‌ترین عامل پیروزی و استمرار انقلاب اسلامی فرهنگ سیاسی شیعه بوده و انقلاب اسلامی نیز بر گسترش ژئوپلیتیک شیعه در خاورمیانه هم مستقیم و هم غیرمستقیم اثرگذار بوده است. به عبارت بهتر یک رابطه دو سویه میان انقلاب اسلامی ایران و مذهب تشیع وجود دارد که هر کدام در جهت تقویت دیگری عمل می‌کنند.

6. تعریف مفاهیم

6-1 - انقلاب

حسین بشیریه معتقد است، انقلاب تحول سیاسی پیچیده‌ای است که در طی آن حکومت مستقر به دلایلی توانایی اجبار و اعمال زور را از دست می‌دهد و گروه‌های گوناگون اجتماعی و سیاسی به مبارزه بر می‌خیزند تا قدرت سیاسی را قبضه کنند، این مبارزه اغلب مدتی طول می‌کشد تا آنکه سرانجام نهادهای جدید سیاسی جانشین نهادهای قدیم شوند. (بشیریه، 1387) در تعریفی دیگر ساموئل هانتینگتون معتقد است انقلاب یک تغییر داخلی سریع، بنیادی و خشونت آمیز در ارزش‌ها و اسطوره‌های مسلط یک جامعه و در نهادهای سیاسی، ساختار اجتماعی، رهبری و فعالیت‌ها و سیاست‌های حکومت آن جامعه است. بنابراین، انقلاب‌ها از قیام‌ها، شورش، طغیان‌ها، کودتاها و جنگ‌های استقلال متمایز هستند. (گلدستون، 1385: 63) اما انقلاب اسلامی علی‌رغم داشتن برخی تشابهات با تعاریف متداول انقلاب، دارای مفهوم گسترده‌تری است. عمید زنجانی معتقد است انقلاب اسلامی، دگرگونی بنیادی در ساختار کلی جامعه و نظام سیاسی آن براساس جهان بینی،

موازین و ارزش‌های اسلامی، نظام امامت، آگاهی و ایمان مردم، حرکت و پیشگامی متقیان و قیام قهرآمیز توده‌های مردم استوار است. (عمید زنجانی، 1381: 31)، حرکت امت مسلمان در جهت تغییر نظام غیراسلامی پیشین و جایگزین نمودن نظام جامع و کامل اسلامی به جای آن؛ همچنین تلاش برای اجرای مقررات، قوانین و برنامه‌های اسلامی در تمام شئون زندگی خویش به عنوان انقلاب اسلامی خوانده می‌شود. (فاضلی نیا، 1386: 24).

6-2 - ژئوپلیتیک

درباره چیستی و ماهیت ژئوپلیتیک از زمان ظهور آن در یک قرن گذشته تا دوران معاصر دیدگاه‌های متفاوتی شکل گرفته و هنوز تعریف واحدی برای آن وجود ندارد. شماری از اندیشمندان ژئوپلیتیک معتقدند؛ ژئوپلیتیک همچنان که از ترکیب واژگانی آن مشهود است، به چگونگی پیوند جغرافیا و سیاست برمی‌گردد، عزت الله عزتی در کتاب ژئوپلیتیک خود می‌نویسد:

«در سیاست‌های جغرافیایی یا ژئوپلیتیک - که به معنای لغوی آن سیاست زمین است - نقش عوامل محیط جغرافیایی در سیاست ملل بررسی می‌شود» (عزتی، 1386: 132).

فرهنگ نامه روبر و فرهنگ نامه لاروس نیز ژئوپلیتیک را «علمی که روابط میان جغرافیای کشورها و سیاست‌هایشان را مطالعه می‌کند». تعریف کرده‌اند. (لاکوست و ژیلبن 1378: 46). به طور کلی در حالی که جغرافیایی سیاسی به مطالعه نقش‌آفرینی پدیده‌های سیاسی در کشور می‌پردازد، ژئوپلیتیک با ایده «آگاهی نسبت به قدرت» سروکار دارد و نقش‌آفرینی فراکشوری را مطالعه می‌کند. بدین ترتیب ژئوپلیتیک از جهتی، عبارت است از «جهان‌اندیشی» یا مطالعه اثرگذاری متقابل قدرت‌ها و ترتیب توالی قدرت در جهان سیاسی از هم گسیخته و تقسیم شده میان کشورها، قدرت‌ها و منطقه‌ها. (مجتهدزاده، 1381: 33).

6-3 - شیعه

شیعه به لحاظ لغوی بر فرد یا جماعتی اطلاق می‌شود که از فرد دیگری پیروی یا او را همراهی یا با او همکاری کند، یا اسباب نیرومندی او را فراهم سازد یا کیش و آیین او را رواج بخشد. به این ترتیب، معنای لغوی تشیع - مصدر وزن تفاعل - از همان ریشه، مشخص می‌گردد: عمل فرد یا

جماعت شیعه که همان پیروی از شخص متبوع، یاری او، همراهی و همکاری کردن با او است. شیخ مفید معتقد است معنای لغوی تشیع صرف پیروی از شخص متبوع نیست بلکه پیروی همراه با گرایش درونی و دوستی توأم با اخلاص است. (نصیری، 1389: 23 و 24). و در اصطلاح شیعه نام عمومی تمام فرقه‌هایی است که قائل به امامت و خلافت بلافاصل حضرت علی پس از پیامبر α بوده و اعتقاد دارند که امامت، جز از اولاد وی خارج نمی‌شود. تمام فرقه‌های شیعی معتقد به وجوب و تنصیب امام از جانب خدا و پیامبر α بوده و انبیاء و امامان را از گناه مبری و معصوم می‌دانند و به تولی و تبری، اعتقاد دارند. (متقی زاده، 1384: 29).

6-4 - ژئوپلیتیک مذهب (تشیع)

در این پژوهش، تشیع به مثابه یک موضوع ژئوپلیتیک در نظر گرفته شده است. به عبارتی توجه به عوامل فرهنگی و اعتقادی در امر ژئوپلیتیک، حیطة‌های دیگری از هم‌نشینی. جغرافیایی را مطرح می‌کند که از جمله می‌توان به ژئوپلیتیک مذهب اشاره کرد. گلانسردر بحث- های فرهنگی و ارتباط آن با ژئوپلیتیک به سه عامل زبان و مذهب و قومیت توجه می‌کند. وی در تحلیلی دقیق به نقش مذهب در وقایع سیاسی اشاره می‌کند. وی در کتاب جغرافیای سیاسی خود می‌نویسد:

«در گذشته مذهب می‌توانست عاملی در تفکیک مرزهای جغرافیایی باشد می‌توان به ظهور ایرلند به دلیل وجود دو مذهب کاتولیک و پروتستان، سوریه به سبب وجود مسلمانان و مسیحیان، هند به دلیل وجود دو مذهب اسلام و هند و فلسطین به واسطه وجود یهود و مسلمانان اشاره کرد. در هر کدام از این مناطق، زمانی که نقشه سیاسی دنیا و دوره تاریخی منطبق با آن تغییر می‌کرد گروه اقلیتی در واحدهای جدید شکل می‌گرفتند و بعضی از آنها مشکلاتی را در راه آمیزش با نظام ملی به وجود می‌آوردند». (صحفی، 1380: 55).

بدین ترتیب مذهب تشیع نیز یک عامل ژئوپلیتیکی به‌شمار می‌رود. «زیرا قسمت عمده‌ای از پیروان این مذهب در مناطقی استقرار دارند که بر روابط قدرت در سطح ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی بسیار تأثیر گذار می‌باشند». (تلاشان، 1389: 110). از سوی دیگر، «تا پیش از انقلاب اسلامی ایران، دین اسلام را تنها یک ایدئولوژی مذهبی می‌شمردند، اما انقلاب ایران جنبه‌های بالقوه سیاسی آن را به فعل درآورد و تفکر شیعی با انسجام ساختاری خود در ایران، نشان داد که توانایی به ظهور

رساندن یکی از بزرگترین انقلاب‌های تاریخ را دارد. این توانایی باعث شد که بسیاری از نهضت‌های آزادی بخش به ویژه در منطقه آسیا و آفریقا، توجه خود را به ایران و ایدئولوژی اسلام معطوف کنند. این توجه در کشورهایی که از اکثریت مسلمان برخوردار بودند، شدتی بیشتر یافت و به گرایش قوی تبدیل شد». (صحفی، 1380: 71).

7. روش تحقیق

روش انجام این تحقیق توصیفی و تحلیلی است و اطلاعات مورد نیاز از طریق اسناد و مدارک مکتوب شامل کتاب‌ها، مجلات تخصصی و مقالات گردآوری شده است. همچنین برای دسترسی به اطلاعات به روز از منابع اینترنتی نیز استفاده شده است.

8. نقش مذهب تشیع در پیروزی و استمرار انقلاب اسلامی ایران

مذهب شیعه با توجه به اندیشه، آموزه‌ها و اعتقادات خود ضمن دعوت از دیگران برای آرامش، همزیستی و صلح، همواره در طول تاریخ با نظام سلطه و استعمار مبارزه کرده است. مذهب شیعه به دلیل اینکه فرهنگ عاشورایی و شهادت را اوج کمال خود می‌داند همواره به مبارزات علیه ظلم به عنوان منفعت اخروی می‌نگرد. نمونه این قضیه را می‌توان در انقلاب اسلامی ایران و نقشی که فرهنگ سیاسی شیعه در پیروزی و استمرار آن داشته است مشاهده نمود. مبانی فقهی، اصولی و مکتبی که در مذهب شیعه وجود دارد و همچنین ظرفیت‌های سیاسی معنوی این مذهب در پیروزی و استمرار انقلاب اسلامی ایران نقش اساسی را ایفا نموده‌اند.

8-1 - مبانی فقهی و اصولی شیعه

جامعیت اسلام و هماهنگی آن با عقلانیت: شیعه اصولاً معتقد به جامعیت شریعت و کامل بودن دین است. مذهب شیعه یک مذهب منفصل در خصوص نحوه زندگی دنیوی نیست، بلکه جهت‌گیری‌های اساسی در خصوص نحوه اداره دنیای افراد دارد؛ این دیدگاه استفاده از هر وسیله‌ای را برای رسیدن به هدف دنیوی نمی‌پذیرد و ابزارها و مکانیسم رسیدن به هدف را پیش‌بینی کرده و به نتایج استفاده از آن ابزارها مشروعیت داده است. به نظر این گروه، ابزارهای مذکور دارای انعطاف‌پذیری لازم براساس شرایط زمان و مکان بوده و همچنین با توجه به نقش عنصر مصلحت به عنوان حکمت جعل احکام از واقع‌گرایی لازم در جذب عناصر مهم تمدن و عقلانیت جهان امروز نیز برخوردار است. به اعتقاد این گروه، در این مکانیسم که بر اساس اجتهاد و باز بودن باب علم طراحی شده، نقش عقل به عنوان

یکی از منابع استنباط احکام و همچنین بنای عقلا و عرف (در تعیین مصادیق) از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و از مصلحت به عنوان ملاک احکام نام برده می‌شود؛ یعنی معتقدند که پشتوانه وضع احکام مصلحت، دفع مفسده می‌باشد. (فوزی، 1382: 194). برای اساس آموزه‌های پیامبر اسلام و قرآن و سنت پیشوایان دین در همه شؤون حیات انسانی، خواه دنیایی یا آخرتی، فردی یا اجتماعی، ظاهری یا باطنی حضور دارد.

اجتهاد روش دستیابی به حکم شرع و احیای موقعیت مجتهد زنده: اجتهاد از دیگر ویژگی‌های شیعه است. پذیرش اجتهاد، ناشی از پذیرش صلاحیت عقل در تشخیص احکام شریعت توسط علمای شیعه است. این اصل توانمندی‌های اساسی را به فقهای شیعه برای رویارویی با مسائل مهم جدید جهان معاصر اعطا کرده است. اجتهاد نوعی توانایی علمی است که شخص می‌تواند احکام فرعی را از احکام اصلی شرع استنباط نماید. (تلاشان، 1389: 32).

بدیهی است اعتقاد به اجتهاد منجر به تقسیم مردم به دو گروه مجتهدین و مقلدین می‌گردد و جایگاه مهمی را برای مجتهدین در هدایت مقلدین تعیین می‌کند که براساس آن هر فرد، تا خود به درجه اجتهاد نرسد باید مجتهدی را مرجع تقلید خویش قرار دهد و مردم عامی چون مجتهد نیستند، شرایط لازم برای تفسیر مطالب عقیدتی را ندارند. ابراز این نظریه که مردم باید از نظریات یک مجتهد زنده تبعیت کنند و اینکه چنین فردی قطعاً از یک حاکم یا فرمانروای مادی کمتر در معرض خطا و اشتباه می‌باشد، به مجتهدین شیعه پایگاه قدرتمندی بخشید.

اصل تبعیت احکام از مصلحت و مفسده: اعتقاد به مصلحت و تبعیت احکام از مصالح و مفاسد یک پیش فرض و اصل مسلم پذیرفته شده در کتاب‌های فقهی و اصولی شیعه است. از دیدگاه فقهای امامیه، احکام شرعی براساس مصالح و مفاسد واقعی و نفس الامری است و هیچ حکمی را نمی‌توان یافت که در جعل او مفسده یا مصلحتی ملاحظه نشده باشد. این مصالح و مفاسد در واقع همان ملاکات و علل احکام است و احکام نیز دایره مدار آنهاست. قابلیت انعطاف پذیری احکام براساس شرایط: در شرایطی همچون عسر و حرج، اضطرار، ضرر و ضرار، عهد و پیمان، عهد، مقدمه واجب و حفظ نظام می‌توان از احکام ثانویه استفاده کرد که تعیین تحقق این شرایط به عقل واگذار شده است. از عناوینی دیگری که سبب جعل حکم ثانوی می‌شود، عنوان تقیه است. [آل عمران، 28] تقیه عملی است که شخص را از آسیب جسمی یا فکری که ممکن است در مقابل اظهار ایمان و عقاید خود در مقابل مخالفین متحمل شود، نگره می‌دارد. قرار گرفتن اهم در مقابل مهم و یا دفع افسد به وسیله فاسد نیز موارد دیگری از تغییر و تبدیل حکم اولیه به ثانویه است. عملی که می‌تواند مقدمه فعل واجب یا حرامی

باشد، خود به طور ثانویه تبدیل به واجب و یا حرام می‌شود. این امر می‌تواند بسیاری از پدیده‌های جدید را از سوی فقها واجب یا حرام گرداند. (صحفی، 1380: 169).

حفظ نظام و اساس اسلام نیز می‌تواند بسیاری از احکام اولیه را به ثانویه تبدیل کند. این امر انعطاف پذیری احکام اولیه را تا حد بسیار بالایی در مواجهه با تحولات زمان افزایش می‌دهد و کلیدی برای گره‌گشایی مشکلات به حساب می‌آید و پویایی فقه را محفوظ می‌دارد.

نقش زمان و مکان در تحول احکام: یکی از مباحثی که در دهه‌های اخیر به شکل جدی‌تری نزد فقهای شیعی مطرح شده است مسئله تأثیر زمان و مکان در اجتهاد است. در این خصوص برخی از فقهای شیعه معتقدند زمان و مکان می‌تواند همه احکام را تغییر دهد. طبق این دیدگاه، فقیه می‌تواند در مواقع ضرور و به اقتضای مصلحت نظام، احکام اولیه را تعطیل کند و خود به مصلحت حکومت و جامعه عمل نماید (یوسفی اشکوری، 1373: 305). بر این اساس همه موضوعات و مصالح و ملاکات احکام تغییر کرد، ضرورتاً حکم نیز تغییر می‌کند. و این شامل تمام احکام عبادی و معاملات به معنای اعم می‌شود. لذا زمان و مکان می‌تواند در تبدیل حکم اولیه به احکام اولیه دیگر و یا احکام ثانویه و همچنین در صدور حکم حکومتی و در توسعه و تضمین احکام و نقش آن در اجتهاد و استنباط احکام تأثیر داشته باشد. (فوزی، 1382: 204).

میراث گذشته اسلامی و شیعی: این جریان بر تحول ساختاری و معرفتی میراث گذشته تأکید می‌ورزد و نقدهایی را نیز بر این نظام‌های معرفتی وارد می‌سازد.

دغدغه دین و مدرنیته: نقد دستاوردهای منفی غرب و مدرنیته با معیار عقلی و دینی در کنار پذیرش تحول گرایانه دستاوردهای مثبت غرب و مدرنیته، نه پذیرش تقلیدی و ترجمه‌ای، یکی از ویژگی‌های این جریان است.

منطق فهم دین: ویژگی دیگر این جریان، اعتقاد به دین اسلام با بهره‌گیری از قرآن و سنت پیامبر α و اهل بیت β است. یعنی دین اسلام، دارای منطق فهمی است که از تفسیر به رای جلوگیری می‌کند. پاره‌ای از این اصول عبارتند از: قواعد زبان عربی، قواعد عام زبان شناختی، قواعد علوم قرآنی، کل‌نگری در روش تفسیری، تفکیک میان روش مدلول مطابقی و التزامی، تعیین اعتبار سندی روایات، پیش دانسته‌های پرسشی، استفاده از قرائن حالیه، کلامیه، شان نزول‌ها و زمینه تاریخی و معنایی متن، بهره‌گیری از ظهور عرفی و عمومی و پرهیز از ظهور شخصی بجای آن، بکارگیری عقل بدیهی و ابتدای عقل نظری به آن در کشف آموزه‌های دینی. (خسروپناه، 1388: 43).

علم و توسعه کوثری: اعتقاد به تولید و توسعه علم بومی، توسعه کوثری دینی در برابر توسعه

تکاثری و به تعبیر رهبری، پیشرفت مبتنی بر عدالت نیز یکی از اصول این جریان است.

8-2- ظرفیت‌های معنوی - سیاسی شیعه

1. اعدات خواهی و ظلم ستیزی: شیعه عدالت را از صفات خداوند و جزء اصول مذهب خود می‌داند از این‌رو در مقابل کسانی که مشروعیت حکومت را به خداوند نسبت می‌دهند مخالف می‌کند. (حسینیان، 1380: 19)

2. امامت و ضرورت تشکیل حکومت: یکی از اصول مذهب شیعه امامت است یعنی اعتقاد به وجود امام عادل و معصوم با این توضیح که در زمان غیبت اعتقاد به امام از طریق فقیه جامع الشرایط تداوم می‌یابد. بنابراین اصل امامت بالقوه عنصری انقلابی است که در صورت به فعلیت در آمدن می‌تواند حکومت‌های نامشروع را سرنگون و حکومت مطلوب را جایگزین آنها کند. (حسینیان، 1380: 14) اعتقاد به اینکه هر حکومتی غیر از حکومت امام معصوم β یا حکومت غیر از طرف امام معصوم β غصبی است به طور بالقوه موجد انقلاب است.

3. اجتهاد و آگاهی به زمان: اصل اجتهاد در طول تاریخ سبب شده که شیعه دچار جمود و واپس نگرده و همین اصل جذابیت‌های لازم را برای انطباق معرفت دینی با دستاوردهای دانش بشری در حوزه‌های گوناگون سیاست، اجتماع، اقتصاد، فرهنگ و علوم معاصر ایجاد کرده است. (نامدار، 1376: 80) به عنوان مثال، مهم‌ترین اقدام امام خمینی ω در این زمینه ایجاد تغییرات، تفسیر جدیدی بود که حضرت امام ω از مفاهیم، آموزه‌ها و نمادهای اسلامی شیعه گرفته بود.

4. جهاد و شهادت: واقعه اسطوره‌ای عاشورا در کربلا در حقیقت، بنیان و اساس نظریه انقلاب در تشیع است زیرا شیعه قیام امام حسین β را یک پرچم سرخ در حال اهتزاز به عنوان استمرار نبرد حق و باطل می‌داند؛ بنابراین مکتب امام حسین β اسوه ظلم ستیزی و پرچمدار جهاد در شرایط نابرابر جنگ علیه غاصبان حکومت است. عنصر شهادت از قوی‌ترین نیروهای محرک برای اقدام سیاسی است و به تعبیر دکتر علی الوردی مورخ و نویسنده عرب، شهادت پیوسته شیعه را به صورت یک آتشفشان خاموش در آورده است. (نامدار، 1376: 35) حامد الگار معتقد است که ترکیب دو عنصر غیبت کبری و شهادت بویژه در مراحل از تاریخ به تشیع دیدگاه و موضعی مبارزه جویانه و انقلابی می‌بخشد. (الگار، 1360: 17)

5. اصول تولی و تبری و امر به معروف و نهی از منکر: اصول تولی و تبری یعنی اثبات ولایت اولیای دین و نفی هر ولایتی که معارض با آنهاست. این اصول در دوران معاصر از مولفه‌های اساسی

فرهنگ سیاسی شیعه به‌شمار می‌رود. اصل امر به معروف و نهی از منکر نیز که ضرورت مشارکت عناصر جامعه در نظارت همگانی بر هیئت حاکم و حتی رفتار نامناسب انسانهاست، موجب سلامت جامعه و ضامن بقاء و استمرار نظام اسلامی صالح و عادل خواهد بود. اصل خمس هم به عنوان ابزار اصلی در ایجاد استقلال مالی شیعه که در طول تاریخ رهبران مذهبی را در مقابل تمام حکومت‌ها استقلال بخشیده تا بتواند آزادانه تصمیم بگیرند. (حسینیان، 1380: 15).

6. وحدت جهان اسلام: تلاش شیعه در جهت تحقق وحدت جهان اسلام در راستای اقتدار مسلمین در مقابل نظام سلطه ورهایی ملت مظلوم فلسطین و ایجاد آزادیهای مشروع در جوامع اسلامی از ویژگیهای شیعه خصوصاً پس از پیروزی انقلاب اسلامی می‌باشد بنابراین در این راستا براساس مبانی مذهبی شیعه و تاکید و اصرار رهبری انقلاب اسلامی علاوه بر موضع گیری رسمی از سوی ج ۱۰. ایران ساختار اجرائی تحت عنوان مجمع تقریب مذاهب در کشور ایجاد شده است که تعامل و همفکری با نخبگان و علمای جهان اسلام در صدد تحقق وحدت جهان اسلام است. (نامدار، 1376: 49)

9. تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر جوامع شیعه

وقوع انقلاب اسلامی ایران که بر پایه همین ارزش‌ها و اصول بنیادین شیعه به پیروزی رسید، عوامل موثر ژئوپلیتیک منطقه را متحول ساخت. به طوری‌که ایدئولوژی شیعه و مفاهیم و آموزه‌های انقلابی آن علاوه بر ایجاد چالش ایدئولوژی علیه امپریالیسم غربی به عنوان عامل ژئوپلیتیک نیز نظر بسیاری از صاحب نظران غربی را متوجه خود ساخته است. عنصر تشیع در انقلاب اسلامی و دیگر جنبش‌های شیعی منطقه، سایر عوامل ثابت و متغیر ژئوپلیتیک منطقه را مهمتر نمود. در واقع آنچه مایه نگرانی غرب از انقلاب اسلامی است فکر جدید و مناسبات انسانی و معنوی جدیدی است که انقلاب اسلامی مطرح کرده است که این تفکر ارتباط مستقیمی با اسلام سیاسی شیعی دارد. (شفیعی فر، 1378: 326).

انقلاب اسلامی ایران و فرایند تمدن سازی آن از طریق ارائه یک شیوه زندگی سیاسی - اجتماعی متفاوت و تعریف و پیگیری تمدنی متمایز از نظم سیاسی - اجتماعی و تمدن غرب، باعث بازگشت مذهب (تشیع) در کانون روابط بین‌الملل شده است. (درخشه، 1390: 486 - 485). بنا به تحلیل فوکو، در انقلاب اسلامی تشیع با تکیه بر موضع مقاومت انتقادی همیشگی خود در برابر قدرت سیاسی حاکم و نیز نفوذ عمیق و تعیین کننده خود در دل انسان‌ها توانست همچون یک

مکتب مبارزه و فداکاری، تبدیل به زبان، آیین و صحنه نمایش پیوسته و دائمی شود. (اخوان مفرد، 1381: 90). بر همین اساس بسیاری از صاحب نظران معتقدند به دنبال انقلاب اسلامی ایران بود که ارزش‌های اسلامی و به ویژه شیعی در جهان احیا شد؛ هرایرد کمیجیان می‌نویسد جهان تنها پس از ورود ناگهانی انقلاب اسلامی به قلمرو سیاست و امور بین‌الملل بود که متوجه اسلام گردید. (دهقان، 1384: 223). در بسیاری از کشورهای اسلامی نیز شاهد گسترش مذهب تشیع در فاصله زمانی بعد از انقلاب اسلامی هستیم؛ از جمله در نیجریه بیش از ده میلیون نفر به پیروان مکتب تشیع افزوده شده است و در بسیاری از جوامع اسلامی همچون مالزی و اندونزی در خاور دور که از قبل از پیروزی انقلاب، نامی و اثری از مکتب تشیع دیده نمی‌شد، به تدریج اقلیت شیعه شکل گرفته و جایگاه مطلوبی در میان مکتب‌های مختلف اسلامی پیدا نمودند. (طاهری، 1388: 105).

به دنبال انقلاب ایران شیعیان در کشورهای مختلف با احساس هویت و خودباوری به سمت تشکیلاتی شدن و تاسیس احزاب گوناگون حرکت کردند و به تبع آن به تدریج توانستند در بدنه نظام‌های مدیریتی کشورهاشان (دولت، پارلمان ...) وارد شده، اثرگذار باشند. (احمدی و حافظ‌نیا، 1389: 156). به عنوان نمونه می‌توان تأثیر انقلاب ایران را در رویدادهای عراق مشاهده کرد؛ سرنگونی صدام و نقش تأثیرگذار شیعیان بر کنترل بحران‌های پس از آن موجب ایجاد و گسترش نوعی خودآگاهی و خودباوری و توجه به اهمیت خود در معادلات سیاسی شده است. (تلاشان، 1389: 117). به گونه‌ای که در حال حاضر شیعیان در کلیه نهادهای سیاسی جدید التاسیس جایگاه مناسبی به خود اختصاص داده‌اند و در هیچ کدام از نهادهای اساسی، بدون نظر شیعیان، تصمیم‌سازی امکان‌پذیر نیست. (تلاشان، 1389: 123). در برخی کشورهای دیگر چون افغانستان و پاکستان نیز امر صادق است؛ هم‌اکنون هزاره‌ها در افغانستان به صورت یکی از بازیگران عمده صحنه سیاسی این کشور درآمده است و شیعه مذهب بودن هزاره نیروی محرک این تحول به‌شمار می‌رود. (توال، 1380: 90). در پاکستان نیز گرچه شیعیان در میان اکثریت سنی، اقلیت به‌شمار می‌روند اما از نظر سیاسی از موقعیت خوبی برخوردار بوده‌اند. در حال حاضر افسران و ژنرال‌های زیادی از شیعیان در ارتش مشغول خدمتند و در مجلس سنا و ملی نیز حضور دارند. (فاضلی‌نیا، 1386: 172). در پی قدرت گرفتن شیعیان در ساختار سیاسی کشورهای خود، آنها به ایفای نقش در عرصه بین‌المللی نیز پرداخته‌اند به گونه‌ای که در این دوره پایانی قرن بیستم، تشیع دست کم از نظر افکار عمومی کشورهای غربی شیخ هولناکی شده چرا که به صورت یکی از بازیگران اصلی در جامعه بین‌الملل و جهان درآمده است (توال، 1380: 172) و منشا تحولات عمیق سیاسی و

اجتماعی در بسیاری از کشورهای جهان بوده که این امر در تغییر معادلات قدرت به نفع شیعیان در روابط بین‌المللی تأثیر بسزایی داشته است. به گونه‌ای که قدرت‌های بزرگ دیگر نمی‌توانند حضور چشمگیر شیعیان را نادیده گرفته و از ورود آنها به صحنه سیاست بین‌المللی جلوگیری کنند.

انقلاب اسلامی ایران از هویت سیاسی شیعه که قبلاً شکل گرفته بود، حمایت کرده و نقطه‌ای مرکزی برای آن به وجود آورده است. عزت نفس شیعی و قدرت شیعیان برای غلبه بر ظلم، در انقلابی متجلی شد که اسلام‌گرایان و شیعیان سکولار و نیز بسیاری از سنی‌ها را به سوی خود کشاند. پس از انقلاب ایران و علی‌رغم دیدگاه غرب نسبت به ایران یا احزاب شیعی، دیگر کسی از اظهار شیعه بودن خود نگران نبود؛ ایران به شیعیان جرات داد تا هویتشان را بیان کنند و ابزاری در اختیار آنها گذاشت که خود را معرفی نمایند. (فاضلی نیا، 1386: 113) به گفته فرانسوا توال قرن بیستم برای مذهب شیعه، قرن کسب آگاهی بوده است. درگیری‌های سیاسی کشورهای مشرق در قرن بیستم، احساس تمایز جوامع مختلف شیعه را به طور قطع تقویت کرده است. تعدادی از این جوامع از خمودگی اجتماع و سیاسی خود خارج شده، موقعیت درجه دومی را که غالب کشورهای سنی تاکنون برای آنها قائل بودند، نفی می‌نمایند. (توال، 1380: 174 - 173). در واقع شیعیان پس از یک دوره فترت و سستی، با ظهور انقلاب اسلامی ایران از خواب غفلت بیدار گشته‌اند؛ گویی پیروزی این چینی، آنان را با الگوی عینی یک جنبش شیعی آشنا نموده و امیدهای تازه‌ای به سوی آینده روشن گشوده است. (متقی زاده، 1384: 20). رویدادهای اخیر در عراق، لبنان، افغانستان، پاکستان، کشورهای حوزه خلیج فارس و کشورهای عربی آفریقا مانند مصر، تونس، لیبی، سودان و الجزایر این امر را تایید می‌کند.

10. نتیجه گیری

در این پژوهش به دنبال پاسخگویی به این پرسش بودیم که انقلاب اسلامی ایران و مذهب شیعه چه تأثیراتی را بر روی یکدیگر گذاشته‌اند. فرضیه تحقیق این بود یک رابطه دو سویه میان انقلاب اسلامی ایران و مذهب تشیع وجود دارد که هر کدام در جهت تقویت دیگری عمل می‌کنند. همانگونه که ذکر شد، تشیع به مثابه یک عامل ژئوپلیتیکی در نظر گرفته شده؛ از آنجا که اکثر شیعیان در مهم‌ترین و استراتژیک‌ترین نقاط جهان قرار گرفته‌اند، این پراکندگی جغرافیایی مطلوب، می‌تواند در جهت ارتقای موقعیت سیاسی آنها در عرصه داخلی و خارجی گام بردارد. وقوع انقلاب اسلامی در ایران که بر مبنای آموزه‌ها و آرمان‌های شیعی صورت گرفت، نقطه عطفی در طول تاریخ

شیعه به شمار می‌رود که پیامدهای گسترده‌ای را در جوامع شیعی به دنبال داشته و همچون نیروی محرکی در جهت گسترش حوزه نفوذ شیعیان در جهان عمل می‌کند. تشیع به مثابه ایدئولوژی انقلاب ایران، طرح‌هایی خود را از سلطه حاکم و نیز هژمونی غرب، در بازگشت به اسلام و گذشته اسلامی ارائه کرد و با توجه به انطباق آن با نیازهای مادی و معنوی جامعه و مقبولیت و مشروعیتش، توانست در همه اقشار اجتماعی اثر بگذارد و از قوام، دوام، کارایی و تحرک بیشتر برخوردار گردد. (اخوان مفرد، 1381: 93) و روحانیت شیعه با ویژگی‌های خاص خود نقش اول را در جریان انقلاب ایفا کرد. (دهقان، 1384: 18).

بر همین اساس و به دلیل نقش انکارناپذیر تشیع در پیروزی انقلاب ایران، جایگاه این مذهب در جهان اسلام از حاشیه و پیرامون به مرکز انتقال یافت و از اهمیت و اولویت بسیاری برخوردار گشت؛ مذهب تشیع که تا آن زمان فاقد جایگاه مطلوبی در میان سایر مکاتب اسلامی بود، مورد توجه قرار گرفت و تلاش‌های گسترده‌ای در جهت شناخت دقیق‌تر و بهتر این مکتب صورت گرفت. (احمدی و حافظ نیا، 1389: 100).

به دنبال مرکزیت یافتن تشیع در جهان اسلام، شیعیانی که تا آن زمان در انزوای سیاسی به سر می‌بردند و به دلیل ممانعت حکومت از آزادی مذهبی، تقیه را در پیش گرفته بودند دیگر از ابراز شیعه بودن خود نگران نبودند و جرات یافتند نسبت به تبعیض‌های فراگیر سیاسی، اجتماعی و اقتصادی دست به اعتراض بزنند. این اعتراضات که به دنبال بالا رفتن سطح آگاهی اجتماعی شیعیان متبلور شده، در حال حاضر ابعاد گسترده‌تری به خود گرفته است؛ مناطق گوناگون جهان از جمله کشورهای حوزه خلیج فارس (بحرین، قطر، عمان، امارات متحده عربی، عربستان، کویت و عراق)، کشورهای شرق مدیترانه (فلسطین، لبنان و سوریه)، کشورهای آفریقایی (تونس، مصر، لیبی، سودان و الجزایر ...)، آسیای مرکزی (افغانستان)، شبه قاره هند (هند و پاکستان) و بسیاری از نقاط دیگر، شاهد خیزش دنیای تشیع و تجدید حیات آن در قالب حرکت شیعیان به سمت اثرگذاری سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است. به این ترتیب شیعیان عزت نفس خود را دوباره بازیافتند و به عنصری تأثیرگذار در تحولات داخلی و خارجی تبدیل شدند.

منابع و مأخذ:

۱. اخوان مفرد، حمیدرضا؛ (1381). *ایدئولوژی انقلاب ایران*؛ تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.

۲. بشیریه، حسین؛ (1387). *انقلاب و بسیج سیاسی*؛ تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۳. توال، فرانسوا؛ (1380)؛ ژئوپلیتیک تشیع؛ ترجمه‌ی حسن صدوق و نینی، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، چاپ اول.
۴. حسینیان، روح‌الله. (1380). *تاریخ سیاسی تشیع تا تشکیل حوزه علمیه*. مقدمه‌ای بر تاریخ انقلاب اسلامی، تهران: نشر مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۵. خسروپناه، عبدالحسین (1388). *جریان شناسی فکری ایران معاصر*. قم: موسسه حکمت نوین اسلامی.
۶. درخشه جلال (1390). *آفاق تمدنی انقلاب اسلامی*. تهران: دانشگاه امام صادق β
۷. درخشه، جلال. (1387). *گفتارهایی درباره انقلاب اسلامی ایران*. تهران: دانشگاه امام صادق β
۸. دهقان، حمید. (1384). *انقلاب اسلامی نقطه عطفی در تاریخ*. قم: مدین.
۹. شفیعی فر، محمد رضا. (1378). *درآمدی بر مبنای فکری انقلاب اسلامی*. قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها.
۱۰. صحفی، سید محمد، (1380)، *ژئوپلیتیک فرهنگی و مسئله امنیت ملی*، تهران: نشر شمس.
۱۱. طاهری، سید مهدی. (1388). *بازخوانی تأثیرات انقلاب اسلامی ایران بر بیداری مسلمانان*؛ قم: پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی، پژوهشکده مطالعات منطقه‌ای.
۱۲. عزتی، عزت‌الله. (1386) *ژئوپلیتیک*؛ تهران: سمت.
۱۳. عمید زنجانی، عباسعلی (1381). *انقلاب اسلامی ایران: علل، مسائل و نظام سیاسی*، قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها.
۱۴. فاضلی نیا، نفیسه. (1386). *ژئوپلیتیک شیعه و نگرانی غرب از انقلاب اسلامی*. قم: موسسه شیعه شناسی.
۱۵. فوکو، میشل (1379). *ایران روح یک جهان بی روح*. ترجمه افشین جهان‌دیده و نیکو سخوش. تهران: نشر نی.
۱۶. کاظمی دینان، مرتضی. (1388). *علل خیزش شیعیان حاشیه جنوبی خلیج فارس (عربستان سعودی، بحرین، کویت)*؛ قم: موسسه شیعه شناسی.
۱۷. الگار، حامد (1360). *چهار گفتار درباره انقلاب اسلامی ایران*. ترجمه مرتضی اسعدی و حسن

چیدری، نشر قلم، تهران.

۱۸. گلدستون، جک. (1385). *مطالعاتی نظری، تطبیقی و تاریخی در باب انقلاب‌ها*، ترجمه محمد تقی دلفروز. تهران: کویر.

۱۹. لاکوست، ایو و ژیلین، بتریس. (1378). *عوامل و اندیشه‌ها در ژئوپلیتیک*. ترجمه علی فراستی.

تهران، نشر امن. مجتهدزاده، پیروز (1381)، *جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی*، تهران، سمت.

۲۰. متقی زاده، زینب. (1384). *جغرافیای سیاسی منطقه خلیج فارس*. قم: نشر موسسه شیعه شناسی.

۲۱. نامدار، مظفر. (1376). *رهیافتی بر مبانی مکتبها و جنبشهای سیاسی شیعه*. تهران: نشر پژوهشکده علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

۲۲. نصیری، محمد. (1389). *تحلیلی از تاریخ تشیع و امامان β*. قم: دفتر نشر معارف.

۲۳. مقالات

۲۴. احمدی، عباس و حافظ نیا محمدرضا؛ (1389) *موانع و شیوه‌های بازدارنده تجدید حیات شیعه در*

جهان؛ فصلنامه علمی - پژوهشی شیعه شناسی، شماره 30.

۲۵. تلاشان، حسن. (1389). *دورنمای ژئوپلیتیک شیعه در عراق*، فصلنامه شیعه شناسی، شماره 31.

۲۶. فوزی، یحیی. (1382). *بررسی مبانی نظری و توانایی‌های گفتمان اصلاح طلبانه اسلام‌گرایان*

شیعی. فصلنامه دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران. دوره 61.